

кетмоқдаман” эссеси машхур қорақалпоқ хайкалтароши, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби, академик Жолдасбек Қуттимуратовнинг ижодий фаолиятидан ҳикоя қилади. Асарда реал фактлар асосида санъаткорнинг бадиий образи гавдалантирилди. Назм ва насрда ёзилган эссе муаллифнинг ҳар икки бадиий шаклни синтезлаштириб, муҳим бадиий эстетик ғояларни ифодалай олиши салоҳиятидан дарак беради. Шоирнинг “Дарёга ботаётган қуёш”, “Зиёга ботаётган дарё” дostonларида ҳам буюк тарихий шахсларга мурожаатлар бор. Аҳмад Яссавий, Сулаймон Боқирғоний, Нажмиддин Кубро, Абу Райҳон Беруний, Пахлавон Маҳмуд, Амир Темур, Алишер Навоий, Махтумқули Фироғий, Нурмуҳаммад Андалиб каби

тарихий сиймоларнинг яхшилик ва ёмонлик, зиё ва зулмат, эзгулик ва жаҳолат ўртасидаги курашга қурилган асарлари шоирнинг орзу идеалларини ифодалашда маънавий таянч бўлгани шубҳасиз.

Хулоса шуки, узоқ ва яқин ўтмишда яшаб ўтган тарихий шахслар ва уларнинг бетакрор кашфиётлари Гулистон Матёкубова учун долзарб, бадиий-эстетик ғояларни илгари суришда муҳим манба, илҳом чашмаси вазифасини ўтади. Ва бу тажриба шоира ижодида мавзу ва услубий ранг-барангликни таъминлаганидек, бадиий маҳорат бобида талантининг чиникишида, тарихий воқелик билан бугуннинг миллий-маънавий кадриятларини уйғунлаштириб талқин этишда аҳамиятли восита бўлгани ҳам ҳақиқат.

Адабиётлар

1. Зулфия. Гулистоннинг бўстони. “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”, 1993 йил, 30-апрель
2. Матёкубова Г. “Ватан руҳи”. –Нөкис: “Қарақалпақстан”, 2011. 158-б.
3. Матёкубова Г. “Йўлларингга чиқдим”. –Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1997. 280-б.
4. Матёкубова Г. “Қайтмоқ учун кетмоқдаман”. –Нөкис: “Қарақалпақстан”, 2007.
5. Матёкубова Г. “Уйғониш нашидаси”. –Тошкент: 2016.
6. Қураамбоев К., Қураамбоева Г. Гул бор Гулистон ичинда. –Тошкент: “Ўзбекистон”, 2016.
7. Қураамбаев Қ., Қураамбаева Г. Гул бар Гулистан ишинде (қарақалпақ тилинде). –Нөкис: “Қарақалпақстан”, 2018.

РЕЗЮМЕ

Мақолада Қорақалпоғистон халқ шоири Г.Матёкубованинг тарихий шахслар образини яратишдаги маҳорати таҳлил қилинади.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется мастерство народной поэтессы Каракалпакстана Г.Матякубовой в создании образов исторических личностей.

SUMMARY

The article deals with the analysis of the skill of People’s poetess of Karakalpakstan G. Matyakubova in creating the images of historical figures.

«ҚОБЛАН» ДЭСТАНЫНЫҢ ЖАЗЫП АЛЫНЫҰЫ ҲӘМ АТҚАРЫҰШЫЛАРЫ ҲАҚҚЫНДА

К.С.Палымбетов – филология илимлериниң кандидаты, доцент

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: дoston, жиров, устоз-шоғирд, вариант, версия.

Ключевые слова: эпос, сказитель, наставник-ученик, вариант, версия.

Key words: epos, jirau (a teller of folklore), mentor-mentee, variant, version.

Дэстанлар жыраўшылық өнеринде үлкен орын ийелейди. Дэстанлардың халық арасынан жазып алыныуы ҳәм талантлы жыраў, бақсылар тәрәпинен үлкен той-жыйынларда атқарылыуы, оларды пүтин ел, аўыл болып тыңлауы дәстүрге айланып, халық этнографиясы менен тығыз байланысқан. Әсиресе, дәстанлардың халық көркем өнериниң бир түри сыпатында аўызекки атқарылып, устаз-шәкирт жолы менен әуладтан-әуладқа өтип, раўажланып, жетилисип барыуында жыраўлардың хызмети айрықша. Себеби, жыраўшылық өнерин үйрениўди нийет етип, қолына қобыз алған ҳәр қандай жас талант ийеси елдеги аты шыққан белгили жыраўларға шәкирт түскен. Жас атқарыўшылар жасы үлкен жыраўларға бир неше жыллар даўамында ерип жүрип, олардан саз ҳәм сөз өнерин үйренгеннен соң, устазының пәтиясы менен өз алдына жыраўшылық етиўди баслаған. Сонлықтан да, жаслардың жасы үлкен жыраўларды устаз тутыныуы, өз гезегинде атағы шыққан жыраўлардың да изинде шәкирт таярлап, өз алдына мектеп жаратыуы басқа түркий тиллес халықлар сыяқлы қарақалпақларда да дәстүрге айланған. Усындай устаз-шәкирт жолы менен қарақалпақ халық дәстанларының бири «Қоблан» өз атқарыўшылары тәрәпинен аўызекки түрде бизиң дәўиримизге шекем жетип келген. Ҳәзирги күни биз бул дәстанның белгили жыраўлардан жазып алынған 8 вариантына ийемиз. Бүгинги күнге шекем «Қоблан» дәстанының ең дәслепки варианты жазып алынғанлығына дерлик 100 жылдан асламырақ ўақыт болды деп айта аламыз. Бул ҳаққында атап өтетуғын

болсақ, дәстанның дәслепки нускасын рус фольклористи И.А.Беляев қарақалпақтың Қыпшақ аўылында (хәзирги Әмиўдәрья районы) туратуғын Кенегес руўынан Имамқулы деген жыраўдан 1903-жылы жазып алып Петербургтағы Азия халықлары музейине тапсырған. И.А.Беляев дәстанның бир бөлимин 1917-жылы Ашхабадта «Ер Қоблан» қысқасы, қарақалпақтың жыры» деген ат пенен бастырып шығарады (Протоколы заседаний и сообщений ЧЗКЛАИВ. Выпуск 3-4). Демек, бул дәстанның Қарақалпақстанның қубла районларында да кеңнен таралғанлығынан дерек береді. Деген менен усы дәўирлерде халық мийрасларын жазып алыу ислериниң дурыс жолға қойылмауы себепли арадан қырық жылға шамалас ўақыт өткеннен соң «Қоблан» дәстанының буннан соңғы вариантларының көпшилиги дерлик арқа районларда жасаўшы жыраўлардан жазып алынады.

Жазыўшы ҳәм илимпаз Н.Жапақов халық мийрасларын жыйнаўшы С.Мәўленов пенен бирге Қоңырат районының Ақшаңдақ деген жеринде жасай-уғын Есемурат жыраў Нурабуллаевтан 1939-жылы «Қоблан» дәстанын жазып алып, 1941, 1959-жыллары Төрткүл қаласында «Қарақалпақ мәмлекетлик» баспасында өз алдына китап етип бастырып шығарады.

«Қоблан» дәстанының қалған вариантлары Ўзбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлими тәрәпинен шөлкемлестирілген фольклорлық экспедиция дәўиринде илимий хызметкерлер тәрәпинен жазып алынады. 1959-жылы Халқабат аўылында жасаўшы Карам жыраў Нағымов тәрәпинен Кегейли

районынан, және усы жылы профессор Қ.Мақсетов тәрәпинен Қоңырат районының Свердлов (хәзирги Наурыз АПЖ)совхозында жасаўшы Арзымбет жыраўдан, 1960-жылы профессор Қ.Мақсетов хәм фольклорист Қ.Мамбетназаровлар тәрәпинен Шымбай районы Кеңес совхозында жасаўшы Дәўлетмурат жыраўдан, және де Тахтакөпир районында жасаўшы Жәнибек жыраў Асқаровтан, 1960-жылы илимий хызметкер Ә.Жамалов тәрәпинен Асқар жыраў Бекевтан, 1960-жылы профессор Қ.Мақсетов Қоңырат районының Малшы деген жеринде жасаўшы Ережеп жыраў Аманжоловтан жазып алынып ӨзР ИА ҚҚ филиалының қол жазбалар фондына тапсырылған. Көринип турғанындай, «Қоблан» дәстанының дерлик 7 варианты Қарақалпақстанның арқа-батыс районларынан жазып алынған. Профессор И.Сағитов та дәстанның географиялық жақтан кең таралған орны Қарақалпақстанның Шымбай, Кегейли, Тахтакөпир, Қоңырат районлары [1:99]- деген пикир билдиреди. Илимпаз «Қоблан» дәстанының Қарақалпақстанның арқа-батыс районларында көбирек таралуының себебин былайынша көрсетеди «...қарақалпақ халқының тийкарғы массасы усы арқа-батыс районларында жасағанлығы болса, екіншиден, жоқарыда аты аталған қарақалпақтың атақлы жыраўларының басым көпшилиги де усы районларда өмир сүрип жыраўшылық еткенлиги деп билемиз» [1:99]. Басқа да тарийхый мағлыұматларға қарағанда қарақалпақлар қазақ халқы менен мәдений хәм тарийхый жақтан тығыз байланыста болған. Бул туўралы қазақ илимпазы Е.Исмаилов: «Қызыл Орда, Ақтөбе областларының ақын, жыраўлары «Алпамыс», «Қобланды», «Қубығұл» сыяқлы көплеген жырларды қарақалпақ жыраўлары менен ортақ жырлайды... Белгили «Қырыққыз» дәстанын айтып берген қарақалпақ Қурбанбай жыраўды және «Қобланды батыр» дың қарақалпақша вариантын жырлаған Есемурат жыраўды қазақ ақынларының көбиси биледи. Сондай-ақ, қарақалпақ шайырлары да қазақ ақынларының, соның ишинде Нурпейистің жырын ядлап алған» [3:236-237], – деп жазады. Қазақ фольклористлериниң изертлеўлеринде «Қобланды батыр» дәстанының хәр қыйлы вариантлары жазып алынған Марабай, Мурын, Нурпейис, Айса т.б. жыраўлардың хәммеси батыс-Қазақстан аймағында Қызыл Орда, Ақтөбе ўлаятларында ел аралап жыраўшылық еткен, айырымлары сол аймақта туўылып өскен. Сонлықтан да профессор И.Сағитовтың «Бул районлардағы (Қарақалпақстанның арқа-батыс районлары) қарақалпақ халқының туўысқан Қазақстанның түслик-батыс ўлаятларындағы халықлар менен сиясий-экономикалық хәм мәдениаты жөнинде көп заманлардан берли тығыз араласып, қатнасып отырғанлығы деп билемиз. Қазақша «Қобланды батыр» жырының ең көп таралған жерлери де усы Батыс Қазақстан менен Ақтөбе областлары болады», –деп жазады. Ҳақыйқатында да, «Қоблан» дәстаны қазақ жыршылары тәрәпинен жүдә кең көлемде жырланған, дәстанның қазақ халқында 29 жыраўдан жазып алынған хәр қыйлы вариантларының болыўы буның айқын мысалы бола алады.

Профессор Қ.Мақсетовтың қарақалпақ жыраўлары мектебин, олардың жыраўшылық өнерин, устаз-шәкиртлик дәстүрин үйрениў бойынша алып барған изертлеўлеринде жыраў болыўды нийет еткен сазға хәм сөзге қызығыўшылығы хәм қәбилети бар хәр бир жас өзине устаз таңлаўы, атақлы жасы үлкен жыраўларға ерип жыраўшылықтың сырларын үйрениўи хәм устаздан пәтия алғаннан соң ғана өз алдына жыраўшылық етиўди баслағаны айтылады. Әлбетте, бул халық дәстанларының әсирлер даўамында устаздан шәкиртке өтип, аўызеки

атқарылыў жолы менен хәзирги күнимизге жетип келгенлигин көрсетеди. Дерлик, барлық жыраўлардың репертуарынан орын алған қарақалпақ халық дәстаны «Қоблан»ның жырланыўы, атқарылыўы, таралыўы хәм сақланыўында да усы халықлық дәстүр хызмет еткен. Лекин, дәстанлардың ким тәрәпинен хәм қашан пайда болғанлығын анықлаў қыйын болғанлығы сыяқлы «Қоблан» дәстанының дәретиленген дәўири халқында да илимпазлар тәрәпинен хәр қыйлы пикирлер билдирилген. Мысалы, қарақалпақ қахарманлық дәстанлары бойынша изертлеў жумысын алып барған профессор И.Сағитов «Тарийхый мағлыұматларға қарағанда XIII әсирде Иранда Ғазан деген хан болған. Ол мудамы басып алыўшылық сиясат жүргизип, қоңсылас еллерге, Қаратеңиз хәм Каспий теңизи бойларындағы халықларға қарсы топылыс жасаған. Хәтте, узақтағы Египетке қарсы үш жыл урысады. «Қобландының» қазақша версияларында Қобланды хәм басқа қыпшақ батырлары қызылбасларға (иранлыларға) хәм оның ханға Қазанға (Ғазан ханға) қарсы урысады. Усыған қарағанда хәм жоқарыда айтылған тарийхый мағлыұматларға қарағанда «Қобланды батыр» дәстанында сүўретленетуғын ўақыялардың негизи сол дәўирде (яғный XIII-XIV әсирлерде) дәрелген деп шамалаўға болады» деп қазақ халқының «Қобланды батыр», қарақалпақ халқының «Қоблан» дәстанларын салыстырып изертлеў барысында усындай пикирге келеди. Бирақ, соңғы дәўирлердеги илимпазлардың изертлеўлеринде дәстанның пайда болыў хәм қәлиплесиў дәўирлерин XI-XII әсирлердеги печенег-қыпшақ заманына, хәттеки, оннан да арыда, яғный VIII әсирде жасаған Қорқыт ата заманына байланыстырыўлар да бар. Себеби, «Қоблан» дәстанының қарақалпақша хәм қазақша версияларының тийкарғы сюжет линиясы бир болғанлықтан бул еки версия бир ўақытта улыўма бир негизден дәрелген»[3:130] – деген пикирлерди билдиреди. Демек, бул дәстан ерте дәўирлерде дәретилип, жыраўлар тәрәпинен он әсирден асламырақ ўақыттан берли аўызеки атқарылып келинген. Дәстанды атқарған жыраўлар ҳаққында толық мағлыұмат сақланбаған, бирақ XIV әсирде Ноғайлылар заманында жасаған Соппаслы Сыпыра жыраў көп ғана қарақалпақ жыраўларының атасы сыпатында айтылады. Өткен әсирде жасаған Қурбанбай жыраў, Есемурат жыраў, Қыяс жыраўлар Соппаслы Сыпыра жыраўды өзлериниң хәм басқа да жыраўлардың устазы деп билген [4:11]. Белгили илимпаз Н.Дәўқараевтың қарақалпақ жыраўларының бир мектебин Сыпыра жыраў аты менен атаўында да жан бар. Қазақ илимпазлары Ә.Марғулан, С.Муқанов, М.Әўезов, Е.Исмаилов, Г.Кенжебаев т.б. Ноғайлы дәўириндеги эпикалық жырлардың қәлиплесиўинде Сыпыра жыраўдың хызметин айрықша атап өтеди. Хәттеки, ерте дәўирдеги қазақ әдебиятын изертлеген әдебиятшы Х.Сүйиншалиев “Ертарғын”, “Ерсайын”, “Қоблан” сыяқлы дәстанлардың дәрелиўинде Сыпыра жыраўдың қатнасы болыўы мүмкин” [5:71-72] – деген пикирди билдирген.

Соппаслы Сыпыра жыраўдан кейин Доспамбет, Шалкийиз, Мүйтен жыраўлар дәстанларды жырлаған, олардан жыраўшылықтың сырларын, атқарыўшылық шеберлигин, XVIII әсирде жасаған Жийен жыраў Аманлық улы үйренген хәм оларды өзине устаз деп билген [6:84]. Жийен жыраўдың репертуарында “Алпамыс”, “Едиге”, “Қоблан” сыяқлы дәстанлардың болғанлығын XIX әсирде жасаған қарақалпақ классик шайыры Өтеш Алшынбай улы “Өтти дүньядан” қосығында былайынша сүўретлейди:

Алпамыс - жигиттиң султаны болды,
Гүлпаршын – қызлардың гәўхари болды,

Көргеннің көзінің бәхәри толды,
Тәрийп етип Жийен өтті дүнядан.
“Едиге”ни бәржай етти, қолға алып,
Жолда айтты, ели болып шайқалып,
Сөзине нур берди ықласын салып,
“Қоблан”ды купыя айтты дүняда [7:60].

Белгилі қарақалпақ илимпазлары Н.Дәуқараев, Қ.Айымбетовлардың илимий мийнетлерінде Жийен жыраудан бір неше жыраулар тәлим алып, жыраушылықты үйренгенлиги айтылады. Сондай-ақ, илимпазлар И.Сағитов, Қ.Айымбетов хәм Қ.Максетовтың изертлеулерінде буннан 150 жыл бурын жасаған Төрткүлли Ерман жырау (1856-1910) хәм оның шәкирти Шымбайлы Турымбет жыраудың, сондай-ақ, Самарканд ұялаятының Нурата, Бухара ұялаятының (Хәзирги Наўайы ұялаяты) Кенимех районларының әтирапында жасап өткен қарақалпақтың маңғыт урыўы, оймаўыт тийресинен болған Шаңқай жыраудың (1814-1884), оның шәкирти Бухаралы қарақалпақ жырауы Қазақбайдың «Қоблан» дәстанын жырлағаны, оларға Тахтақөпирден қарақалпақтың Қоңырат арысы, кәндекли урыўының курама тийресинен Нурабулла жырау (1852-1922) шәкирт болып ергенлиги хәм оннан «Қоблан» дәстанын үйренгенлиги айтылады. Көринип турғанындай, Нурабулла жырау бір неше жырауларды устаз тутынған, оларға шәкирт сыпатында ерип хәр бир жыраудың дәстанды айтыў, атқарыў шеберлигин, олардың бир-биринен өзгешелигин, сазды шертиў, тексти айтыў усылын өзлестирген. Усы жол менен өзлериниң репертуарын байытқан. Нурабулла жырау сыяқлы өз дәуириде Турымбет жырауға Кегейли әтирапында жасаған Нағым жырау (1882-1954) да шәкирт болған. Оннан баласы Карам жырау «Қоблан» дәстанын үйренип алып, халық арасында жыраушылық еткен. Ал, Нурабылла жырау «Қоблан» дәстанын баласы Есемуратқа (1893-1979) хәм буннан басқа да жигирмадан аслам шәкиртинә үйреткен. Есемурат өз әкеси Нурабулладан 12 жасынан баслап қобыз шертип, қосық айтыўды үйренеди. Әкесиниң изине 14 жыл ерип, устазынан «Қоблан», «Алпамыс», «Едиге», «Мәспатша», «Бозуғлан», «Шәрьяр», «Ер Шора» дәстанларын үйреген. «Қоблан» дәстанының Есемурат хәм Карам жыраулардан жазып алынған вариантлары ең толық, мазмұны хәм көркемлиги жағынан жоқары турады деп есаплаўға болады. Бул жыраулардан жазып алынған «Қоблан» дәстанының үлгилери Ноғайлы заманындағы Соппаслы Сыпыра жыраудан баслап Жийен, Шаңқай, Қазақбай, Турымбет жыраулардың үлгиси есапланады.

“Қоблан” дәстанын атқарған жыраулардың өмирбаяны хәққында толық мағлыұматлар жазып

алынбаған. Лекин, Есемурат, Карам, Ережеп жыраулардың жыраушылық өнерин хәм соның ишинде “Қоблан” дәстанын өзиниң әкелеринен үйренгенлиги хәққында мағлыұматлар бар.

“Қоблан” дәстанының жазып алынған вариантларын салыстырып, анализлеп қарағанда хәр бир жыраудың өзине тән жолы, атқарыўшылық шеберлиги, импровизаторлық уқыбы, дүняға көзқарасы, билими айқын көзге тасланады. Соның менен бирге, дәстан композициясын дүзиўде, сюжетлик ўақыяларды баянлаўда, образларды жасаўда, көркем сөзден пайдаланыўда хәр бир жыраудың атқарыў шеберлиги бири-биринен өгешеленип турады.

“Қоблан” дәстанының қолымызда бар 8 вариантының ишинде ең толығы хәм көркемлиги жағынан жетилискени Есемурат жырау варианты есапланады. Сондай-ақ, Есемурат жырау варианты дәстанның дәслепки дөрелиў нұсқасына, яғный архетипке бираз жақын деп ойлаймыз. Себеби, ертеден киятырған қахарманлық дәстанларда батырдың образы идеалластырылып бериледи. Сонлықтан да батыр жеңилмес күшке ийе болып, душпанлары үстинен бәрқулла жеңиске ерисип отырады. Ал, Карам жырау вариантында керисинше Қоблан душпанларынан жеңилип, бенде болып түседі. 40 жигитиниң көпшилиги жаўдың қолынан өледі. Усы сюжетлик ўақыяларға қарағанда Карам жырау өзи жырлап жүрген дәстанды қағазға түсирип, сюжетлик ўақыясына өзгерислер киргизген болыўы мүмкин. Усындай өзгешеликти профессор И.Сағитов та аңлаған хәм былай жазады: “...Есемурат, Арзымбет жырау сыяқлы ески заманның тәрбиясын алған диншил адамлардың атқаратуғын дәстан жырларында диний тәсир күшли сезилип отырады. Булардың атқаратуғын “Қоблан” дәстанының вариантларында да қудай, пайғамбарларға, әўлие-пирлерге жалбарынуы тағы басқа диний тәсирлер жийи ушырасып отырады” [1:111]. Ески, диний сөзлердің қолланылыўы Имамқулы жырау вариантында да бар. Және жырау жасап атырған орталықтың тәсирине байланыссыз тексте өзбек тилине тән сөзлердің араласып қолланылғанын көреміз.

Солай етип “Қоблан” дәстаны әсирлер даўамында аўызекі атқарылып, хәр бир дәуирдің тарихый, жәмийетлик-сиясий, мәдений ўақыяларына байланыссыз жыраулар репертуарында күшли өзгериске ушырап жырланып келингенлигиниң гүўасы боламыз. Сонлықтан, келешекте дәстанның хәр бир вариантын өз ара салыстырып үйренип, илимий анализ етиў арқалы хәр бир жыраудың атқарыў шеберлиги менен өзине тән өзгешелигин анықлаўға ерисиў мүмкинлигин терең аңлаймыз.

Әдебиятлар

1. Сағитов И. Қарақалпақ халқының қахарманлық эпосы. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1986.
2. Исмаилов Е. Ақындар. -Алма-ата: 1956.
3. Максетов Қ. Қарақалпақ жырау-бақсылары. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1983.
4. Сүйиншалиев Х. Қазақ әдебиетиниң қалыптасыў кезендери. -Алматы: «Қазақстан», 1967.
5. Каримов А. Әдебиятымыздың гейпара мәселелери. -Нөкис: «Қарақалпақстан: 1988.
6. Өтеш Алшынбай улы. Көк-өзек (Қосықлар). -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1989.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақалада қарақалпақ халқ достони “Қоблан”нинг ёзиб олиниши ва ижрочилари хақида сўз юритилади. Достоннинг устоз-шогирд аънаъаси асосида жировлар репертуарида қўлланиши тадқиқ қилинади. Жировлардан ёзиб олинған вариантларнинг ўзига хос хусусиятлари кўрсатилади.

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о письменной и устной формах подачи каракалпакского народного эпоса “Коблан”. На основе преемственности исполнения эпосов от наставника к ученику анализируется репертуар различных сказителей. Раскрываются особенности разных вариантов исполнения эпоса.

SUMMARY

The article is about written and oral forms of expression and performing of the Karakalpak folk epos “Koblan”. On the basis of succession of performing eposes from a tutor to a learner it is analyzed the repertoire of different performers. The peculiarities of different variants of performing the epos have been revealed on the basis of the analysis.